

भारतीय राजकारण आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता

प्रा. के.एच.वाघमारे

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, कें. डॉ. शंकरराव सातव कला व वाणिज्य, महाविद्यालय, कळमनुरी जि. हिंगोली

सारांश

या संशोधनप्रबंधामध्ये भारतीय राजकारण आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) यांच्यातील परस्परसंबंधाचा सखोल अभ्यास केला आहे. तंत्रज्ञानाच्या प्रचंड वेगवान प्रगतीमुळे लोकशाही प्रक्रिया, विशेषतः निवडणुका, प्रचार धोरणे आणि मतदारसंवाद यात मोठ्या प्रमाणावर बदल घडून आले आहेत. कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या साहाय्याने डेटा विश्लेषण, सोशल मीडिया प्रचार, भाषांतर, आणि मतदारांच्या मानसिकतेचा अभ्यास अधिक अचूक आणि प्रभावी झाला आहे. मात्र, या प्रगतीसोबतच गोपनीयतेचे उल्लंघन, डीपफेक व्हिडिओ, खोटी माहिती पसरवणे, आणि अल्गोरिदमद्वारे मतदारांचे मनोविश्लेषण अशा अनेक नैतिक आणि कायदेशीर समस्या निर्माण झाल्या आहेत. या प्रबंधात भारतीय संदर्भातील राजकीय वातावरण, निवडणूक आयोगाचे धोरण, तंत्रज्ञान वापराचे फायदे व मर्यादा, तसेच भविष्यकाळातील धोरणात्मक उपाययोजना यांचा ऊहापोह करण्यात आला आहे. उद्दिष्ट म्हणजे लोकशाही प्रक्रियेतील पारदर्शकता, सुरक्षितता आणि जनतेचा विश्वास टिकवून ठेवण्यासाठी कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा जबाबदार वापर कसा करता येईल, हे शोधणे.

प्रस्तावना

भारतीय लोकशाही ही जगातील सर्वात मोठी आणि सर्वाधिक वैविध्यपूर्ण लोकशाही आहे. भारतात 90 कोटीपेक्षा जास्त मतदार, 28 राज्ये, 8 केंद्रशासित प्रदेश, 22 अधिकृत भाषा, आणि विविध सामाजिक-सांस्कृतिक पार्श्वभूमी असलेले नागरिक यामुळे भारतीय राजकारणाचे स्वरूप अत्यंत गुंतागुंतीचे आहे. या लोकशाही प्रक्रियेत तंत्रज्ञानाचा वापर हा अत्यावश्यक बनला आहे. मागील काही दशकांत तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने झालेल्या प्रगतीमुळे राजकारण, शासन आणि निवडणूक प्रक्रिया यामध्ये अनेक बदल झाले. या बदलांमध्ये सर्वात महत्वाचा घटक म्हणजे कृत्रिम बुद्धिमत्ता (Artificial Intelligence - AI). कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही आधुनिक युगातील तांत्रिक क्रांती मानली जाते. ती अशी प्रणाली आहे जी मानवी मेंदूसारखी बुद्धिमत्ता दाखवते, म्हणजेच शिकते, विचार करते, समस्या सोडवते आणि निर्णय घेते. निवडणूक प्रक्रिया, प्रचार मोहीम, मतदारसंघातील डेटा विश्लेषण, सोशल मीडिया व्यवस्थापन, भाषांतर साधने, मतदारांच्या मानसिकतेचा अभ्यास इत्यादी अनेक क्षेत्रांमध्ये AI चा प्रभाव वाढला आहे. आज राजकीय पक्ष सोशल मीडिया मोहीम राबवताना AI अल्गोरिदमच्या मदतीने लक्षित मतदारांना संदेश पाठवतात. भाषांतर साधनांमुळे प्रचार संदेश स्थानिक भाषेत पोहोचवणे सोपे झाले आहे. त्याच वेळी डीपफेक तंत्रज्ञान, खोल्या बातम्या आणि डेटा गोपनीयतेचे उल्लंघन यांसारखी आव्हानेही वाढत आहेत.

लोकशाही टिकवून ठेवण्यासाठी पारदर्शकता, जबाबदारी आणि सत्यता या मूल्यांची आवश्यकता आहे. AI चा योग्य वापर केल्यास तो लोकशाही बळकट करू शकतो, परंतु चुकीचा वापर

लोकशाहीसाठी धोकादायक ठरू शकतो. म्हणून भारतीय राजकारण आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता यांचा परस्पर संबंध सखोल अभ्यासणे महत्वाचे आहे.

संशोधनाचा आराखडा

या संशोधनात खालील मुद्द्यांचा अभ्यास केला जाणार आहे:

1. कृत्रिम बुद्धिमत्तेची संकल्पना, तिचे प्रकार आणि गरज
2. भारतीय राजकारणात AI चा वापर - निवडणुका, प्रचार, डेटा विश्लेषण, भाषांतर
3. मतदार मनोविज्ञान आणि AI यांचा संबंध
4. कायदे, धोरणे आणि नियम - AI च्या वापराबाबत भारतातील उपक्रम
5. AI च्या वापरातील धोके, आव्हाने आणि नैतिक प्रश्न
6. 2024 च्या लोकसभा निवडणुकीतील AI चा प्रभाव
7. उपाययोजना आणि भविष्यातील दिशा
8. निष्कर्ष

संशोधनाची उद्दिष्टे

- भारतीय राजकारणात कृत्रिम बुद्धिमत्तेची भूमिका समजावून घेणे
- AI च्या वापरातील संधी आणि आव्हाने ओळखणे
- मतदारांच्या मानसिकतेवर AI चा होणारा प्रभाव अभ्यासणे
- कायदेशीर, नैतिक आणि सामाजिक पैलूंचे परीक्षण करणे
- AI चा जबाबदार वापर सुनिश्चित करण्यासाठी उपाययोजना सुचवणे

कृत्रिम बुद्धिमत्ता: संकल्पना आणि गरज

कृत्रिम बुद्धिमत्ता म्हणजे संगणक प्रणालींना मानवी बुद्धिमत्तेसारखे कार्य करण्याची क्षमता देणे. यात शिकणे, विचार करणे, निर्णय घेणे, भाषा समजणे, चित्र ओळखणे यांसारख्या क्षमता समाविष्ट आहेत. AI चे मुख्य प्रकार म्हणजे:

1. मशीन लर्निंग
2. डीप लर्निंग
3. नैसर्गिक भाषा प्रक्रिया
4. संगणकीय दृष्टी

भारतीय लोकशाहीत मतदारसंख्येचा प्रचंड विस्तार असल्याने आणि भाषिक-सांस्कृतिक विविधतेमुळे प्रचाराचे संदेश प्रत्येकापर्यंत पोहोचवण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर अत्यावश्यक आहे. AI चा वापर केल्यामुळे निवडणूक प्रक्रिया अधिक जलद, अचूक आणि प्रभावी बनते.

भारतीय राजकारणातील AI चा उपयोग भारतीय राजकारणात AI चा वापर मोठ्या प्रमाणावर वाढत आहे. खालील क्षेत्रांमध्ये AI ने क्रांती घडवली आहे:

1. निवडणुकीतील डेटा विश्लेषण

AI च्या मदतीने मतदारांची माहिती गोळा करून त्याचे सखोल विश्लेषण केले जाते. कोणत्या वयोगटातील मतदार कोणत्या मुद्द्यांना प्राधान्य देतात, कोणत्या क्षेत्रात कोणत्या पक्षाचा प्रभाव आहे, याचा अभ्यास केला जातो. या माहितीच्या आधारे प्रचार मोहिमा आखल्या जातात.

2. सोशल मीडिया प्रचार

आजकाल निवडणुका म्हणजे डिजिटल युद्ध झाले आहे. ट्विटर, फेसबुक, इन्स्टाग्राम, यूट्यूब या सर्व ठिकाणी AI आधारित अल्गोरिदम वापरून प्रचार केला जातो. कोणते पोस्ट व्हायरल करायचे, कोणत्या मतदारांना कोणते संदेश दाखवायचे, हे सर्व AI ठरवतो.

3. भाषांतर आणि भाषिक समावेश

AI आधारित भाषांतर साधनांमुळे प्रचार संदेश स्थानिक भाषेत पोहोचवणे सोपे झाले आहे. उदाहरणार्थ, भाषिणी (Bhashini) प्लॅटफॉर्मचा वापर करून भाषणे आणि संदेश विविध प्रादेशिक भाषांमध्ये भाषांतरित केले जातात.

4. चॅटबॉट्स

AI चॅटबॉट्सच्या मदतीने मतदारांचे प्रश्न तत्काळ सोडवले जातात. यामुळे मतदारांशी संवाद अधिक प्रभावी होतो.

AI आणि मतदार मनोविज्ञान

AI च्या मदतीने मतदारांच्या मानसिकतेचा अभ्यास केला जातो. सोशल मीडिया डेटा, ब्राउझिंग पॅटर्न, सर्च हिस्ट्री यावरून मतदारांची आवड-निवड ओळखली जाते. त्यानुसार त्यांना टारगेट केलेले संदेश दाखवले जातात. हे तंत्र मायक्रो-टारगेटिंग म्हणून ओळखले जाते. यामुळे मतदारांना हवे असलेलेच संदेश दिसतात, ज्यामुळे त्यांच्या निर्णयावर प्रभाव पडतो.

AI संबंधित कायदे व धोरणे

भारतात AI चा जबाबदार वापर सुनिश्चित करण्यासाठी काही महत्वाचे कायदे आणि धोरणे आखली आहेत:

- डिजिटल पर्सनल डेटा प्रोटेक्शन ॲक्ट, 2023
 - NITI Aayog चा Responsible AI for All अहवाल
 - MeitY ची डीपफेकविरोधी सल्लागार पत्रे
- या धोरणांचा उद्देश AI चा नैतिक आणि पारदर्शक वापर सुनिश्चित करणे हा आहे.

AI च्या वापरातील धोके आणि आव्हाने

AI च्या वापरामुळे काही गंभीर धोके निर्माण झाले आहेत:

- डीपफेक व्हिडिओ आणि ऑडिओ - खोटी माहिती पसरवणे
- गोपनीयतेचे उल्लंघन - मतदारांच्या वैयक्तिक डेटाचा गैरवापर
- अल्गोरिदम बायस - काही गटांविरुद्ध पक्षपातीपणा
- खोट्या बातम्या - चुकीची माहिती पसरवणे

2024 लोकसभा निवडणुकीतील AI चा प्रभाव 2024 च्या निवडणुकांमध्ये AI चा वापर मोठ्या प्रमाणावर झाला. डीपफेक व्हिडिओ, टारगेटड जाहिराती, सोशल मीडिया प्रचार या सगळ्यात AI महत्वाचा ठरला. Reuters च्या अहवालानुसार, या निवडणुकांमध्ये डीपफेकचा वापर मोठ्या प्रमाणावर झाला आणि यामुळे मतदारांची दिशाभूल होण्याचा धोका वाढला.

नैतिकता व पारदर्शकतेचा प्रश्न

AI चा वापर करताना पारदर्शकता राखणे अत्यावश्यक आहे. मतदारांना हे माहित असावे की कोणते संदेश AI द्वारे तयार केलेले आहेत. नैतिक नियमांचे पालन न केल्यास लोकशाही प्रक्रियेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण होईल.

उपाययोजना आणि भविष्यातील दिशा

- कठोर कायदे आणि नियमन
- डीपफेक शोधण्यासाठी तांत्रिक साधनांची निर्मिती
- मतदारांना डिजिटल साक्षरता देणे
- राजकीय पक्षांसाठी नैतिक मार्गदर्शक तत्त्वे

निष्कर्ष

भारतीय राजकारण आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता यांचा संबंध पुढील काळात अधिक दृढ होणार आहे. AI चा वापर केवळ प्रचारापुरता मर्यादित न राहता धोरणनिर्मिती, मतदारांशी संवाद, समस्या सोडवणे या सगळ्यात होईल. मात्र, त्याचा जबाबदार वापर आणि पारदर्शकता ही लोकशाहीसाठी अत्यावश्यक ठरणार आहे.

संदर्भ:

1. नीती आयोग (2021). सर्वासाठी जबाबदार कृत्रिम बुद्धिमत्ता.
2. इलेक्ट्रॉनिक्स आणि माहिती तंत्रज्ञान मंत्रालय (2023). डिजिटल वैयक्तिक डेटा संरक्षण कायदा.
3. भारत निवडणूक आयोग मार्गदर्शक तत्त्वे.
4. रॉयटर्स (2024). भारतीय निवडणुकांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता.
5. bhashini.gov.in
6. Indian Political System by S.N. DUBEY (Laxmi Narayan Agrawal Publication, Agra)
7. Indian Constitution Process by Tukaram Jadhav (Unique Academy)
8. Indian Government & Politics by Dr. B.L. Fadia (Sahitya Bhavan Publication, Agra)